

مبانی فقهی اقتصاد اسلامی

محمد مهدی کرمی

محمد پورمند (نویسنده)

تهران

۱۳۹۴

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۷	فصل اول: تعاریف و کلیات
۷	تعریف اقتصاد
۷	قلمرو اقتصاد
۸	اهمیت اقتصاد
۹	علم اقتصاد
۱۰	مکتب اقتصادی
۱۱	رابطه مکتب اقتصادی با علم اقتصاد
۱۲	حقوق اقتصادی
۱۲	نظام اقتصادی
۱۳	علم اقتصاد اسلامی
۱۴	جایگاه علم اقتصاد
۱۴	روش تحلیل علمی
۱۵	نظریه علمی
۱۶	ویژگیهای نظریه علمی
۱۸	اقتصاد اسلامی
۱۹	روش تحقیق در اقتصاد اسلامی
۲۰	اجتهاد
۲۰	منابع فقهی (اجتهادی)
۲۱	ضرورت اجتهاد
۲۳	چکیده
۲۵	سؤالات فصل اول

صفحه	عنوان
۲۶	فصل دوم: قواعد فقهی و کاربرد آن در اقتصاد
۲۶	قاعده فقهی
۲۷	ویژگیهای قاعده فقهی
۲۸	اقسام قواعد فقهی
۲۸	الف) قواعد فقهی عام
۲۹	۱. قاعده نفی ضرر
۳۵	۲. قاعده نفی سبیل
۳۹	۳. قاعده نفی عسر و حرج
۴۵	ب) قواعد فقهی خاص
۴۵	قاعده اتلاف
۴۸	قاعده حیازت
۵۱	قاعده سلطنت
۵۴	نقش قواعد فقهی خاص در اقتصاد
۵۵	چکیده
۵۵	الف) قواعد فقهی عام
۵۶	ب) قواعد فقهی خاص
۵۶	سؤالات فصل دوم
۵۸	فصل سوم: مالکیت
۵۸	فلسفه مالکیت
۵۹	تفسیر اخلاقی
۶۰	بعد اجتماعی مالکیت
۶۲	تعریف مالکیت
۶۲	مال و مالیت
۶۲	ویژگیهای مال
۶۳	انواع مال
۶۴	اقسام مالکیت
۶۴	۱. مالکیت امام (دولت اسلامی)
۶۵	ویژگی مالکیت دولت اسلامی (انفال)
۶۵	فلسفه مالکیت دولت اسلامی
۶۶	روشهای استفاده از انفال
۶۷	مباحات عامه (ثروتهای عمومی)
۶۷	تفاوت انفال با مباحات عامه

صفحه	عنوان
۶۸	مصادیق انفال و مباحات عامه
۷۰	انفال و مباحات عامه در قانون اساسی
۷۱	۲. مالکیت عمومی (اجتماعی)
۷۱	ویژگی مالکیت عمومی
۷۱	اقسام مالکیت عمومی
۷۳	۳. مالکیت خصوصی
۷۴	فلسفه مالکیت خصوصی
۷۵	اسباب مالکیت و حقوق
۷۵	اسباب مالکیت و حقوق ابتدایی
۷۸	اسباب مالکیت و حقوق انتقالی
۷۸	اسباب قهری مالکیت و حقوق انتقالی
۸۰	اسباب ارادی انتقال مالکیت
۸۱	آثار حقوقی مالکیت خصوصی
۸۲	چکیده
۸۳	سؤالات فصل سوم
۸۴	فصل چهارم: اقتصاد بازرگانی
۸۵	اهمیت بازرگانی
۸۶	سود بازرگانی
۸۹	معاملات ربوی
۹۰	مفهوم ربا
۹۰	اقسام ربا
۹۰	ربای معاوضی
۹۱	قراردادهای بازرگانی
۹۲	اقسام قرارداد
۹۳	شرایط قرارداد
۹۳	قرارداد (عقد)
۹۴	شرایط طرفین قرارداد
۹۵	موضوع قرارداد
۹۶	تعهدات طرفین قرارداد
۹۷	فعالتهای اقتصادی حرام
۹۸	اقسام فعالتهای اقتصادی حرام
۹۹	انواع قراردادهای بازرگانی

صفحه	عنوان
۱۰۰	۱. بیع (خرید و فروش)
۱۰۰	بیع نقدی
۱۰۰	بیع نسبه
۱۰۳	بیع سلف
۱۰۴	۲. مضاربه
۱۰۵	۳. جُعَاله
۱۰۷	۴. شرکت
۱۰۷	امتیازات شرکت
۱۰۸	شرکتهای باطل
۱۰۹	۵. اجاره
۱۰۹	شرایط اجاره
۱۱۰	۶. مزارعه
۱۱۰	شرایط مزارعه
۱۱۰	خصوصیات مزارعه
۱۱۱	۷. مساقات
۱۱۲	شرایط ضمن قرارداد
۱۱۴	اخلاق و آداب بازرگانی
۱۱۵	۱. پرهیز از احتکار
۱۱۷	۲. پرهیز از خیانت
۱۱۸	۳. اقدامات ناپسند
۱۲۱	چکیده
۱۲۵	سؤالات فصل چهارم
۱۲۷	فصل پنجم: اقتصاد منابع طبیعی و محیط زیست
۱۲۷	بخش اول: اقتصاد منابع طبیعی
۱۲۷	۱. اهمیت منابع طبیعی
۱۲۹	۲. تعریف منابع طبیعی و اقسام آن
۱۳۱	۳. حقوق منابع طبیعی در اسلام
۱۳۱	الف) حقوق دولت در منابع طبیعی
۱۳۱	۱. حق مالکیت
۱۳۵	۲. حق اشراف و نظارت
۱۳۷	ب) حقوق امت اسلامی در منابع طبیعی
۱۳۸	آثار حقوقی مالکیت امت اسلامی

صفحه	عنوان
۱۳۹	ج) حقوق همگانی در منابع طبیعی
۱۴۰	ضوابط استفاده از ثروت‌های همگانی
۱۴۲	تمایز بین انواع مالکیتها
۱۴۳	د) حقوق خصوصی در منابع طبیعی
۱۴۴	چگونگی پیدایش حقوق خصوصی و قلمرو آن
۱۴۵	محدودیت‌های پیدایش حقوق خصوصی
۱۴۷	بخش دوم: اقتصاد محیط‌زیست
۱۴۷	مفهوم محیط‌زیست
۱۴۷	مشکل اساسی محیط‌زیست
۱۴۸	عوامل آلاینده محیط‌زیست
۱۴۹	پیشینه تاریخی بحث
۱۵۰	روشهای حفاظت
۱۵۰	ساختمان محیط‌زیست بشر
۱۵۱	اسلام و محیط‌زیست
۱۵۱	نقش انسان در اقتصاد محیط‌زیست
۱۵۲	الف) رابطه انسان با خدا
۱۵۲	ب) رابطه انسان با انسان
۱۵۴	ج) رابطه انسان با طبیعت
۱۵۶	راهکارهای اسلامی در حفاظت از محیط‌زیست طبیعی
۱۵۶	۱. توصیه بر حفاظت و نگهداری
۱۵۶	۲. تأکید بر عدم تخریب
۱۵۷	۳. توصیه به عمران و آبادانی
۱۵۸	۴. به کار بستن احکام شرعی
۱۵۹	۵. همگانی کردن مسئولیت حفاظت
۱۵۹	۶. مسئولیت دولت در زمینه حفاظت
۱۶۰	چکیده
۱۶۰	الف) منابع طبیعی
۱۶۱	ب) محیط زیست
۱۶۱	سؤالات فصل پنجم
۱۶۲	فصل ششم: اقتصاد بخش عمومی
۱۶۲	مقدمه
۱۶۲	حکومت اسلامی

صفحه	عنوان
۱۶۳	قلمرو حکومت اسلامی
۱۶۴	الف) اهداف اقتصادی دولت اسلامی
۱۶۵	۱. تحکیم ارزشهای معنوی
۱۶۵	۲. برپایی عدالت اجتماعی
۱۶۵	۳. خودکفایی و استقلال اقتصادی
۱۶۶	۴. رفاه عمومی و توسعه اقتصادی
۱۶۶	ب) وظایف و مسئولیتهای اقتصادی دولت اسلامی
۱۶۶	۱. تأمین اجتماعی
۱۶۸	۲. ایجاد توازن اقتصادی
۱۷۰	ج) امکانات مالی دولت اسلامی
۱۷۱	مالکیتهای دولتی
۱۷۲	منابع مالی در اختیار دولت
۱۸۰	د) اختیارات قانونی دولت اسلامی
۱۸۰	الف) دخالت در زمینه‌های مختلف
۱۸۲	ب) نظارت در زمینه‌های گوناگون
۱۸۳	چکیده
۱۸۴	سؤالات فصل ششم
۱۸۶	فصل هفتم: عدالت اقتصادی
۱۸۸	عوامل پیدایش تفاوت‌های اقتصادی
۱۸۸	الف) عوامل اختیاری
۱۸۹	۱. تلاش و کوشش شخصی افراد
۱۸۹	۲. طرز تفکر و جهان‌بینی حاکم بر فرد و جامعه
۱۸۹	۳. گرایشهای مکتبی
۱۹۰	۴. مدیریت و سازماندهی اقتصادی
۱۹۰	ب) عوامل طبیعی
۱۹۱	مکتب سرمایه‌داری
۱۹۱	مکتب سوسیالیسم
۱۹۲	مکتب اسلام
۱۹۳	۱. روشنگری
۱۹۳	۲. سیاست‌گذاری
۱۹۳	الف) توازن اجتماعی
۱۹۹	ب) تأمین اجتماعی

صفحه	عنوان
۲۱۹	چکیده
۲۲۱	سؤالات فصل هفتم
۲۲۲	فصل هشتم: نظام مالی در اسلام
۲۲۲	مقدمه
۲۲۳	نظام مالی
۲۲۳	وظایف نظام مالی
۲۲۴	نظام مالی در اقتصاد اسلامی
۲۲۵	پول
۲۲۵	تعریف پول
۲۲۷	۱. وسیله مبادله و پرداخت
۲۲۷	۲. معیار و وسیله سنجش ارزش
۲۲۷	۳. وسیله ذخیره ارزش
۲۲۸	تفاوت پول با سایر اموال
۲۲۸	ماهیت پولهای اعتباری
۲۲۹	عرضه پولهای اعتباری
۲۲۹	منشأ ارزش مبادله‌ای
۲۳۰	فن‌انپذیری
۲۳۰	آثار اقتصادی پول
۲۳۱	احکام حقوقی و فقهی پول
۲۳۱	۱. عرضه و انتشار پول اعتباری
۲۳۲	۲. کنترل و نظارت بر مؤسسات بانکی
۲۳۲	۳. ایجاد محدودیت در انتشار پول
۲۳۲	۴. اجرای سیاست پولی
۲۳۲	تعمیم احکام مال در مورد پول
۲۳۳	ضمانت پول
۲۳۴	زکات درهم و دینار
۲۳۴	خرید و فروش پولهای اعتباری و حقیقی
۲۳۵	پول و قرض ربوی آن
۲۳۶	مفهوم ربا
۲۳۶	فلسفه تحریم ربا
۲۳۸	انواع ربا در فقه اسلامی

صفحه	عنوان
۲۳۸	۱. ربای معاوضی
۲۳۹	۲. ربای قرضی
۲۳۹	اهمیت و خطرهای ربای قرضی
۲۴۰	بانکداری بدون ربا
۲۴۱	تجهیز منابع پولی
۲۴۲	مبانی فقهی تجهیز منابع مالی
۲۴۲	سپرده‌های جاری
۲۴۳	سپرده‌های پس‌انداز
۲۴۴	سپرده ثابت
۲۴۶	تخصیص منابع
۲۴۶	۱. قرارداد قرض
۲۴۶	ویژگیهای عقد قرض
۲۴۷	قرض الحسنه
۲۴۷	۲. بیع نسیه یا فروش اقساطی
۲۴۷	انواع بیع
۲۴۸	بیع دین
۲۴۹	۳. مضاربه
۲۴۹	تفاوت مضاربه با قرض
۲۵۱	۴. مشارکت
۲۵۲	۵. اجاره به شرط تملیک
۲۵۳	چکیده
۲۵۵	سؤالات فصل هشتم
۲۵۶	منابع و مآخذ

پیشگفتار

پژوهش در مبانی و مسائل علوم انسانی و اجتماعی ضرورتی انکارناپذیر است و کارآمدی پژوهشها در گرو تناسب آنها با فرهنگ آن جامعه است. پژوهش در هر جامعه باید ناظر به مسائل آن جامعه باشد و پژوهشگران زمانی قادر به حل مسائل جوامع هستند که فرهنگ آنها را به خوبی بشناسند.

فرهنگ جامعه ایرانی، فرهنگی اسلامی است. اسلام، ذاتی این فرهنگ و همچون رکنی اصیل برای آن است. در چنین جامعه‌ای بررسی نسبت اسلام و علوم انسانی و تبیین قلمروهای مشترک و مختص، پژوهش در قلمروهای مشترک و نیز روشن کردن انواع داد و ستدهای ممکن میان آنها جایگاهی ویژه دارد.

بدین منظور دفتر همکاری حوزه و دانشگاه به دستور حضرت امام خمینی (ره) در سال ۱۳۶۱ با مشارکت استادان دلسوز حوزه و دانشگاه تشکیل شد و در طول فعالیت خود با چاپ کتابها، مقالات و انتشار فصلنامه حوزه و دانشگاه بستر مناسبی را برای پژوهشهایی از این دست فراهم کرد. اما اهمیت موضوع می‌طلبید که در مجموعه پژوهشی کشور به این مسئله توجه بیشتری شود و جایگاه شایسته‌ای برای آن لحاظ گردد؛ از این رو شورای گسترش آموزش عالی در تاریخ ۲۶/۱۰/۷۷ تأسیس «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» را تصویب کرد.

هدف پژوهشگاه این است که با استمداد از عنایات خداوند و همکاری استادان و فضیای حوزه و دانشگاه در زمینه مبانی و مسائل علوم انسانی، از منظر اسلامی به مطالعه و تحقیق پردازد و نهایتاً محصول پژوهش را در اختیار جامعه دانشگاهی و سایر علاقه‌مندان قرار دهد.

متن حاضر به عنوان کتاب درسی برای دانشجویان رشته اقتصاد در مقطع

کارشناسی و کارشناسی ارشد، تدوین شده و امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند گردند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در تحقیق و تدوین آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

مقدمه

مباحثی که تحت عنوان اقتصاد اسلامی مطرح می‌شود شامل مسائل علمی اقتصاد و احکام و مقرراتی است که بر اساس داده‌های مکتب اقتصادی اسلام شکل گرفته‌اند. شناخت و دستیابی به مکتب اقتصادی اسلام از زمره مسائلی است که از دیرباز دانشمندان علوم دینی را به خود مشغول ساخته و نظریات متفاوتی در این باره ارائه گردیده است. در این میان، شهید آیه‌الله سیدمحمد باقر صدر با تدوین کتاب *اقتصادنا* توانست پرده از چهره مکتب اقتصادی اسلام بردارد و رابطه مسائل علم اقتصاد و احکام و قوانین اقتصادی را به خوبی ارائه داده، زمینه را برای تحقیقات سایر صاحب نظران فراهم آورد. با این حال، طراحی سیستم اقتصادی و سیاست گذاری اقتصادی که بتوان آن را اسلامی خواند، در صورتی ممکن است که ساختار، اهداف و مسائل اساسی مکتب اقتصادی و ارزشهای حاکم بر احکام و قوانین، کاملاً بررسی و استخراج شده باشد.

یکی از مسائل پر اهمیت، جایگاه فقه و روش اجتهاد است که ما را در دستیابی به مکتب اقتصادی یاری می‌دهد؛ زیرا دانشمند دینی (فقیه) تنها از این طریق می‌تواند احکام اسلامی را استنباط و با توجه به آنها و آیات، روایات، مفاهیم مبنایی و شناخت اصول و ارزشها، مکتب اقتصادی را تبیین کند. از این رو آشنایی با مبانی فقهی اقتصاد اسلامی در بررسی مسائل اقتصادی، برای بهره‌گیری در برنامه‌ریزیها و سیاست گذاریها ضروری است.

کتاب حاضر برای پاسخ به این نیازها آماده شده و دارای ویژگیهای زیر است:

۱. به شیوه کتابهای درسی تنظیم شده است تا با راهنماییهای استادان محترم در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد رشته‌های اقتصاد، مدیریت بازرگانی،

برنامه‌ریزی اقتصادی و ... تدریس گردد. برای بهره‌برداری بهتر، چکیدهٔ مباحث هر فصل، در پایان آن به همراه سؤالاتی برای تمرین و مرور آورده شده است.

۲. مطالب کتاب مطابق سرفصلهای مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی تنظیم گردیده و از پرداختن به مباحث متفرقه و غیر ضروری پرهیز شده است.

۳. برای تهیه و تنظیم محتوای کتاب از همهٔ جزوات درسی مربوط به موضوع و تجربیات استادانی که سالیان دراز به تدریس آن مشغول بوده‌اند، بهره گرفته شده است.

۴. کتاب به سبکی روان و قابل استفاده برای دانشجویان رشته‌هایی تنظیم گردیده است که با مباحث اقتصادی آشنایی اجمالی دارند. از این رو پیش‌نیاز ارائه این موضوع، گذراندن دروس کلیات اقتصاد، و اقتصاد خرد و کلان (۱) می‌باشد.

۵. از طرح مباحث پیچیدهٔ فقهی و استدلالهای غیر ضروری پرهیز شده است. با این حال، غنای مطالب در حدی است که سایر پژوهشگران اقتصادی و دانشجویان در مقاطع بالاتر نیز می‌توانند از آن استفاده کنند.

۶. این کتاب در ۸ فصل تنظیم شده و برابر با ۳ واحد درسی است که فصل اول آن به بیان کلیاتی دربارهٔ اقتصاد، اقتصاد اسلامی، مکتب اقتصادی، علم اقتصاد، نظام یا سیستم اقتصادی و متدلوژی بررسی مسائل مربوط به آن، اختصاص یافته. در فصل دوم دانشجویان با اصول کلی بررسی احکام و قوانین اسلامی، خصوصاً احکام اقتصادی آشنا می‌شوند و رابطهٔ وثیق احکام با اهداف و دامنهٔ بهره‌گیری از قواعد فقهی را ملاحظه می‌کنند. فصل سوم به بررسی فلسفه مالکیت، احکام و مقررات مربوط به آن و انواع مالکیتها و محدودیتهای آنها پرداخته است. در فصل چهارم، اقتصاد بازرگانی به طور کلی، و احکام مبادلات به دلیل فراگیری مباحث آن در زندگی اجتماعی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و در خاتمه به اخلاق بازرگانی در اسلام پرداخته شده است. در فصول پنجم و ششم برخی از مسائل اقتصاد و منابع طبیعی، محیط‌زیست و بخش عمومی اقتصاد مطرح گردیده و تفاوت نظام اقتصادی اسلام با سایر نظامها نشان داده شده است. در فصل هفتم عدالت اقتصادی و مبانی

فقهی آن از دیدگاه اسلام بررسی شده و به راهکارهای تحقق عدالت اقتصادی اشاره گردیده است. در فصل هشتم تصویری از نظام مالی اسلام، مبانی فقهی احکام مربوط به امور مالی و نظام بانکداری اسلامی به اختصار مطرح شده است.

مؤلفان بر خود لازم می‌دانند از مسئولان محترم پژوهشکده حوزه و دانشگاه که امکانات لازم را در اختیار گذاشتند و همه دست‌اندرکاران که زمینه چاپ کتاب را فراهم ساختند خصوصاً ناظر محترم علمی، جناب حجة الاسلام و المسلمین مصباحی و مدیر گروه اقتصاد، جناب حجة الاسلام و المسلمین حسن نظری که در طول تحقیق و تدوین کتاب از نظرها و پیشنهادهای خود ما را بهره‌مند نمودند، همچنین از جناب حجة الاسلام مهدی رجائی که از نظریات خود ما را بهره‌مند نمودند و بخشی از مطالب فصول سوم و هشتم توسط ایشان تهیه گردید، تشکر و قدردانی کنند.

در خاتمه از همه استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضای همکاری داریم و چشم به راه پیشنهادهای اصلاحی آنانیم.

مؤلفان

۱۳۷۹